

LICHTNECKERT ANDRÁS

A NŐNEMESEK – EGY TÉVHIT NYOMÁBAN

BALATONFÜRED ÉS VIDÉKÉNEK TÁRSADALMA

Mivel az 1848 előtti magyar társadalomban európai összehasonlításban is magas (5%) volt a nemesek aránya, és a legnagyobb részük paraszti sorban élt, elterjedt a nemesek és jobbágyok közötti házasság. Ennek jelentőségét kiemelve Mályusz Elemér a régi magyar társadalmi élet minden kasztszerűséget nélkülöző voltáról írt, s ennek szerinte kellően ki nem emelt jellemző vonása, hogy a nemes leánynak jobbágyosorban lévő férje a leánynegyed alapján nemes lett.¹

Werböczy a nemesek magvaszakadása kapcsán követendő eljárásról szólva Hármaskönyvébe iktatta Ulászló dekrétumát a leánynegyedről. Eszerint a nemes leány férjhezmenetelig el kellett különíteni részére az atyái házat az atyái birtokok negyed-részeivel. Férjhezmenetele után a negyed iránti jogát készpénzben kellett kielégíteni, de ha birtoktalan, azaz nem nemes emberhez ment feleségül, akkor „*az ország szokása szerint, a leánynegyed fejében kiadandó jószág résznek örökjogát kell nyernie és annak tulajdonában maradnia*”. Ennek feltétele a testvérek és vérrokonok beleegyezése a birtoktalan emberrel való házasságba, mert ha ez hiányzott, akkor a nemes leány csak pénzbeli kielégítésre tarthatott számot.²

Azok a történetírók, akik a középkori társadalmi rétegek helyzetével foglalkoztak, abban általában megegyeztek, hogy a nemes famíliákba beházasodó nemtelen férfiakat és e házasságból származó utódaikat környezetük nemesnek tekintette.³ Bónis György szerint a magánkézből eredő birtokadományozás is nemessé tette a megadományozottat. „*A leánynegyed természetben kiadása az atyafiságba való befogadással volt egyértelmű.*” S „*a polgár- vagy paraszt származású férjet és nemes asszonytól származó gyermekeit is nemesi jogokkal ruházta fel.*” Hozzáteszi azonban, hogy az ily módon létesített nemesség rendi szempontból nem volt egyenértékű a királyi adománnyal történt nemesítéssel.⁴ Ez már csak azért is így lehetett, mert a nőnemeseket a királynak nemesítenie kellett ahhoz, hogy igazi (*veri*) nemesekké válhassanak.⁵

Nem minden előzmény nélkül, de Werböczy Hármaskönyvében már ez olvasható a vegyes házasságokról: „*Azok, a kik csak nemes anyától, de paraszti állapotú atyától származtak, nem mondatnak valóságos nemeseknek.*” „*Megfordítva pedig, a*

nemes atyának nem nemes anyával nemzett fia igazi és valóságos nemesek.” Meg is magyarázza ezt: „*Mert az atya a nemző, míg az anya a nemzésnek csak alakot ad és szolgáltat.*”⁶ A magvaszakadás kapcsán pedig azt írja, hogy „*mag alatt csak a fi-, nem pedig a nőág értendő.*” „*Ennek az oka pedig abban keresendő, hogy természet szerint a férfinak bőségesebb magvából (többnyire) fiúvadék fogantatik; ellenben az asszony magvából leány szokott születni. Helyesen mondható tehát arról, a kinek fiúgyermek nincs, hogy magva szakadt (még ha leányai volnának is). Innen van az is, hogy a nemes atyától és nem nemes anyától származott fiak igaz nemeseknek tekintetnek, s atyjok családját és állapotát követik; de nem megfordítva, mint ezt föntebb világosan kifejtettem.*”⁷

Mielőtt meglepődnénk vagy felháborodnánk a Werböczy-féle felfogáson, vegyük figyelembe azt, hogy a vegyes házasságokból származó utódok közötti különbségtétel egyfelől biztosította a nemesi jószág birtoklásában a folytonosságot, másfelől megakadályozta a nemesi osztály teljes felhígulását.

A nemesemberhez feleségül ment jobbágyasszonyok vagy polgárleányok által szült utódok nemesek lettek, emiatt ezek az asszonyok nem sok gondot okoztak a feudális társadalomban, és meglehetősen ritkán fordulnak elő a levéltári forrásokban. Ha egy nemes leány jobbágyhoz ment feleségül, akkor a magyar jog szerint megőrizte a nemességét – nem így a lengyel és a német jog szerint.⁸ Gondot a vegyes házasságokat kötő, nem nemesi származású férfiak okoztak, akik nem csak adózó, hanem a feleségük vagy anyjuk után nemesi vagyonnal is rendelkeztek, emiatt adóztatásuk, teherviselésük és a nemesi felkelésben való részvételük kapcsán gyakran előfordulnak a 18. század elejétől a vármegyei közgyűlési iratokban.

Az agilis szó jelentésváltozása

Az agilis szó eredeti jelentése *sebes, gyors, fürgé, serény* stb. Bartal középkori szótárában az agilis *szabados, félnemes, nőnemes*, akiket megkülönböztettek a jobbágyoktól (*providi*) és néha azonosítottak a szabadosokkal (*libertini*).

A 16. századig a nönemeseknek („*feleségük vagy anyjuk után nemesek*”) nem volt saját neve. Erdélyben a 16. században a szegény nemeseket nevezték agiliseknek. A 16–17. században az agilisek a katonáskodó nem nemesek. Ilyen volt a füredi Vörös András is, akinek a jobbágytelkét 1612-ben a tihanyi apát felszabadította minden szolgálat alól, és arra kötelezte, hogy minden évben egy hónapon keresztül saját költségén öt hadba kíséresse.⁹ Még 1643-ban is a veszprémi püspök a sümegi várban szolgáló katonáinak a nem nemes részét agiliseknek nevezte.¹⁰ II. Ferdinánd Bécsben figyelembe véve agilis Újhelyi Mihály hűséges szolgálatait, őt és Újhelyi Jánost 1626. március 14-én a Magyar Királyság nemesei közé felvette és nekik címerlevelet adományozott, amelyet Trencsénben, Nyitra vármegye közgyűlésén kihirdettek. Újhelyi Mihály is minden bizonnyal a katonai szolgálataiért, vitézségéért kapta a nemességet és a címerlevelet (armálist). A címerlevelet 1717. március 18-án Újhelyi András Nemes Kápolnás Takácsiban (Takácsi, Veszprém m.) lakó nemes Veszprém vármegye közgyűlésén bemutatta, 1808. november 20-án pedig Füreden Kuthy Pál Zala megyei főszolgabíró készített róla másolatot. Már ekkor részben olvashatatlan volt a címer leírását tartalmazó rész. Később továbbá károsodást szenvedett. Ma a Balatonfüredi Helytörténeti Gyűjteményben őrzik.

Hogy az *agilis* mikortól kezdve jelentette a nönemeseket, nem lehet pontosan megállapítani. A történeti Zala megyéhez tartozó, de főleg a Veszprém megyei vidékiek (*extraneusok*), végvári katonák által birtokolt és művelt csopaki szőlőhegyen 1644 és 1709 között 130 adásvételben szereplő 261 személy közül 48 ismeretlen státusú, 59 nemes (22,6%), 55 jobbágy (21,2%) volt. Ezeken kívül még 99 személynek ismerjük a státusát: 86 személy (32,9%) a vitézlő (strenuus) rendbe tartozott, 13 pedig agilis (5,0%) volt. A Balaton-felvidéken a 17. század második felében – a többi szőlőművelő településre vonatkozó források szerint is – a katonáskodó nem nemeseket a vitézlő (*strenuus*) jelzővel illették, így az agilis megjelölés felszabadult és új jelentést kaphatott. Emiatt ezekben a forrásokban szereplő agilisek már nönemesek voltak.¹¹

Az agilisek létszáma

Az agilisek csak azokon a vidékeken szaporodhattak el, ahol nagyobb számban éltek egytelkes (kúriális) nemesek. Ilyenek voltak a Dunántúlon a végvári vonal mentén elhelyezkedő vármegyék is. A férfilakosságon belül 5% felett volt a nemesek

aránya Veszprém (13,2), Zala (6,9), Vas (6,8) megyében, míg a török hódoltság következtében Baranya csak 0,7, Tolna 2,1, Somogy 2,5%-nyi nemességgel rendelkezett.

Zala megye kúriális falvai Degré Alajos megállapítása szerint négy csoportban helyezkedtek el: 1. a régi gyepűvonal mentén, a nyugati határszélen, Vas megye szomszédságában, 2. a Göcsejnek nevezett vidék „szeg”-es településein, 3. Zalaegerszegtől délre vonalszerűen összefüggő falvakban, 4. a Balaton-felvidék káli medencéjében.¹² A megállapítást ki kell egészíteni azzal, hogy a Balaton-felvidék keleti felén több olyan település volt, amelyeknek volt ugyan földesura, ezért jobbágylakossága is, de elszaporodtak bennük a kurialista nemesek, aminek következtében ezek a falvak vegyes lakosságúvá (nemesek, agilisek, jobbágyok) és részben kurialistákká váltak. Ilyen volt Balatonfüred, Alsóörs, Kövesd. Ritka eset a ma Csopakhoz tartozó Kövesd, amely kurialista jogállású településen agilis többségű lakosság élt.¹³

Az agilisek létszámának meghatározása nem könnyű feladat. A 17–18. század fordulójának zavaros viszonyai közepette nehéz megfogni őket a forrásokban.

Zala megyében a nemesség és a jobbágyság háttérmezsgyéjén élő agilisek helyzete, adózó sorba való lesüllyesztése nem sokkal a nemesség 1730 körül lezajlott revíziója után történt. A nemességvizsgálatok során személyenként kellett igazolni a nemesi származást, s ekkor tisztázódott az agilisek hovatartozása is.

Először 1736-ban a fegyverválság miatt elrendelt összeírásból kapunk képet róluk.

Balatonfüreden ekkor 14 nönemest írtak össze.

Az adózók 1828. évi országos összeírásában egyes falvakban megjelölték az adózók közül az agiliseket, más falvakban, ahol bizonyíthatóan nagyobb számban éltek, nem jelölték meg őket, még említést sem tettek róluk. Így történt ez Balatonfüreden is.

Zala megye 1840. évi adóösszeírásában felvettek egy rovatot, amelyben feltüntették az agilis jövedelmet. Az agilis jövedelemmel rendelkezők száma mindenütt meghaladta az 1828. évi összeírásban agilisként megjelöltek számát. A feudális kori összeírások közül a nemesi összeírásokban az agiliseknek azok a javai szerepelnek, amelyek birtokába a feleségük vagy az anyjuk után jutottak. Az állami adóösszeírásokban fordított a helyzet: csak az adóköteles birtokok lettek összeírva. Emiatt lehetséges, hogy egy agilis a nemesi összeírás-

ban telkes gazdaként, az adóösszeírásban zsellérként szerepel.

Szabó Béla kiváló tanulmányában az agilisek számának meghatározásakor abból indult ki, hogy a 18. századi összeírásokban a libertinusok (szabadosok) és az agilisek (nőnemesek) ugyanazt a réteget jelölték. A libertinus és agilis megjelölésnek ugyanazon személyre való használatára vannak példák a 18. század első feléből, de nézetem szerint az 1736. évi összeírásban a libertinusok és az agilisek nem azonosíthatóak. Pl. az 1736-ban libertinusnak tekintett Keszthely mezővárosi lakosság nem lehetett agilis. Ugyanazon faluban libertinusokat és agiliseket is összeírtak, ami kizárja a két fogalom azonosságát. Emiatt az agilisek száma a nemesekénél alacsonyabb lehetett Zala megyében a 18. században.¹⁴

A házasság: a rang és a szabadság szövetsége

A Balaton-felvidéki vegyes lakosságú falvakban a társadalom meghatározó részét alkották az agilisek. A falu társadalmában ez a réteg kettős kötődésű volt: a 18–19. században a jogi helyzete szerint az állami és vármegyei adózást teljesítő jobbágyokhoz állt közelebb, ugyanakkor a házassága és a nemes-agilis közbirtokosságba való befogadása miatt a nemességhez is erősen kötődött.

Magától értetődő feltevés szerint ez a réteg úgy jött létre, hogy a ranghoz társult a vagyon, tehát az elszegényedő, mert csak a leánynegyeddel rendelkező nemes leányok férjhez mentek a falu módosabb jobbágycsaládjainak fiaikhoz. Ezek indítóoka a kölcsönös vonzalmon kívül elsősorban az a tény, hogy a jómódú jobbágyfi anyagilag is segíti a szegény nemesi rokonokat.¹⁵

Ez a feltevés egyáltalán nem igazolható az 1828. évi országos összeírás adataival. Azokban egyetlen alsóörsi, kövesdi stb. telkes jobbágy sem volt nemesi származású felesége, a földdel és állatállománnyal bíró telkes jobbágyok között nem volt egyetlen agilis sem. Ezzel szemben Alsóörsön 41 házas zsellér közül 21, Kövesden 27 házas zsellér közül 16 agilis volt.¹⁶ 1840-ben Alsóörsön 23, Kövesden pedig 34 adózó közül 29-nél találtak agilis jövedelmet.

Hasonló adatokat Zala megyének főleg a lövői járásában lévő falvaiból kaphatunk. Baksa, Czup és Győrfa nemesi helységeken 20 házas zsellérből 18 agilis, 10 házatlan zsellér közül 2. Barabáson 6 telkes jobbágy, 23 házas és 1 házatlan zsellér él, mind a 24 zsellér agilis. Boldogfán 26 házas zsellér közül 24 agilis, 12 házatlan zsellér közül 4. Déde-

sen 12 zsellér közül 10 agilis, Kozmadombján mind a hét zsellér agilis. Nemesnépen 13 agilis él. Szentgyörgyvölgye településen 2 telkes jobbágy él, 15 házas zsellér közül 10 agilis.

A nemes leányok azokhoz mentek férjhez, akiket a korábbi forrásokban árendásoknak, libertinusoknak is szoktak nevezni, esetleg a telkes jobbágyok fiaikhoz. Az utóbbi esetben azonban a jobbágyfiúk nem vihették magukkal a jobbágygazdaságot vagy az abból reájuk eső részt.

A zsellérekkel való házasodás okai

A kiváltságolt nemesi rendből származó leányok a vagyon szerinti hierarchiában legalul álló zsellérekkel házasodtak össze, így a gazdasági érdekeikkel látszólag ellentétesen cselekedtek. Azok a nemes leányok azonban, akik zsellérekhez mentek férjhez, csak a későbbi, polgári értékrendnek és választásnak nem megfelelő módon cselekedtek, s korántsem magától értetődő, hogy a polgári társadalom előtt, a nemesek és jobbágyok világában is rosszul döntöttek volna.

1. Ha egyetlen szóval kell válaszolni a miéltre, akkor talán a „rendszeridegen” kifejezést lehetne használni, azaz a 18. század elejétől 1848-ig tartó másfél évszázadnyi idő alatt a feudális rendszer működése eleve kizárta a nemes leány és a telkes jobbágy házasságát. A feudális rendszerben ugyanis a telkes jobbágy azért rendelkezik nagyobb belső telekkel, több szántófölddel és állatokkal, azaz jobbágytelki állománnyal, mert elsősorban ő viseli az állami, vármegyei és földesúri terheket.

E terhek közül a termény- és pénzzadó nem befolyásolja a telkes jobbágy életvitelét. A robot azonban súlyos teher, évi 52 nap ígás napszám, de ha nincs megfelelő igaerő, akkor évi 104 nap kézirobot, ami azonban meghatározott feltételek mellett (pl. a földesúr kifizeti a túlteljesítést) több is lehet. Ennek következtében a jobbágy napi-rendjét, gazdálkodását, életvitelét kénytelen alárendelni a földesúr szükségleteinek, ami a mindennapokban azt jelenti, hogy a házában megjelenő ispán vagy az uraság gazdája hetente 1–2 nap kiharcolhatja robotmunkára.

A telkes jobbágygazdát és családját sújtó másik, az előbbinél is kellemetlenebb teher a katonai beszállásolás. Még a 18. században, a kőépítkezés terjedése után is a falusi házak szinte kivétel nélkül egyszobásak. Ennek figyelembevételével érthető meg az, hogy a beszállásolás pokollá tette az adózó életét.

2. Ha ezeknek a terheknek és mindennapi követelményeiknek a viselésében nem kívánt részt venni a nem nemesi származású emberhez férjhez menő nemes leány, akkor nem maradt más választása, mint az, hogy zsellérhez ment feleségül, azaz a nagyobb vagyon helyett a szabadságot választotta. A zsellér, ha földesúri alattvaló, a robotterhe a telkes jobbágyéhoz képest elhanyagolható (évi 18 vagy 12 nap). A katonai beszállásolás ugyan személy szerint terhelte őket, mint az adózó rend tagjait, de pl. Veszprém megyében a 18. század elejétől e teher viselése alól – pénzfizetés ellenében – felmentették az agiliseket. Így a nemesi szabadságnak sokkal inkább megfelelt a földesúri és állami szolgáltatásokkal kevésbé terhelt vagy azoktól jóformán mentes zsellérek jogi helyzete, elsősorban azért, hogy a földesúri hatalomnak a földesúri tisztek által közvetített intézkedéseit és a beszállásolás terheit nem kellett a mindennapi életükben lépten-nyomon elviselniük.

3. Nemcsak a presztízis, hanem a gazdálkodás szempontjából is nagy jelentősége volt ennek. Míg a telkes jobbágy munkaerejének tekintélyes részét minden évben lekötötte a robot, addig a zsellér, árendás, libertinus munkaereje felszabadult, meg tudta művelni felesége örökölt jószágát, szerezni tudott magának, ha nem volt, elsősorban szőlőt, vagy gyarapítani tudta a családi vagyont. Emiatt a nemes leányok lényegében „munkaerőhöz” mentek férjül.

4. Nem hagyható figyelmen kívül a földesúr sem, aki szívesebben látta, ha a nemes leányok zsellérfeleségek lettek, mint ha a telkes jobbágyaihoz mentek volna férjhez. A nemesi és a paraszti jószág egy kézen vagy családban való keveredésétől a földesúri igazgatás egyenesen irtózott. Látni lehet ezt a szőlőhegyi jegyzőkönyvekben feljegyzett földesúri rendelkezésekből, de felhozhatók esetek az alsóörsi jobbágycsaládok életéből is. A földesurak és tisztjeik attól tartottak, hogy a jobbágytelki állományba nem tartozó irtásföldek a egyes házasságokban jobbágyi kézzől nemesi kézre kerülhetnek. A szorgalmas, birtokát gyarapítani akaró falubeliek foglalás által vették igénybe a közösségi földeket, amelyek a művelés alá vétel után az elévülési idő (*praescriptio*) lejártával a tulajdonukká váltak. Ezt a folyamatot a földesurak kevésbé tudták ellenőrzésük alatt tartani, mint a jobbágytelki állományt. Előfordult, hogy irtásföldek adásvétel útján jobbágyi kézzől nemesi kézre kerültek, és az új tulajdonos azt nemesi földdé változtatta.¹⁷

Az irtásföldek a vegyes házasságokban öröklés útján is nemesi kézre kerülhettek. 1802-ben a tihányi apátság úriszékén néhai Vörös János négy fia vissza akarta szerezni az őseik által foglalt irtásföldeket, amelyekben apjuk testvéreinek három leánya is részesült, akik közül az egyik nemesemberhez ment férjül, így az irtásföld nemesi tulajdonba került. A négy testvér a férfiági öröklést akarta érvényesíteni oly módon, hogy kifizetik az irtásbért, 4 ezüstforintot a leányoknak.¹⁸

Az agilisek helyzete Veszprém és Zala megyében

A vármegyék nem egyformán kezelték az agiliseket. Ahol sokan éltek, mint Zala megyében, ott adózásra szorították őket azon az alapon, hogy az adóterhek a személyhez és nem a fundushoz kötődtek, azáltal az agilisek feleségük nemesi javai után is adófizetésre kötelezhetők. Az 1741. évi nemesi felkelés után, amelyben az agilisek is részt vettek és így kettős terhet viseltek, Zala megyében évszázados, de eredménytelen küzdelmet indítottak az állami adó, a *contributio* alóli mentességük kivívásáért.¹⁹

Veszprém megye nemesi közgyűlése az 1768. évi úrbérrendezés előtt négy alkalommal foglalkozott az agilisek ügyével. Ennek során pénzfizetés ellenében lehetővé tette a kvártélyadás kötelezettsége alóli felmentésüket, különválasztotta őket az egyházi nemesektől (*prédialistáktól*), akiket a címerleveles nemesek (*armalisták*) módjára kellett kezelni, ezzel szemben az agiliseket az adózók sorába helyezte.²⁰

1760-ban a (somló)vecsei egyházi nemesek (*prédiálisok*) és a libertinusok a királynőhöz folyamodtak amiatt, hogy ők a címerleveles nemesek módjára taxát fizettek és a nemesi felkelés költségeihez is hozzá szoktak járulni, ugyanakkor a szabad fundusaikat összeírták és a parasztok módjára adóztatták. A vármegye feliratot küldött a Helytartótanácsnak, amely szerint a prédialistákat az armalista nemesek módjára kezelik, az agiliseket pedig emberemlékezet óta adóztatják, a kondíciójukat illetően pedig feltüntették, hogy a katonai terhek alól mentesek, amiért személyenként egy rajnai forintot fizetnek.

1760 decemberében Tersztyánszky József főszolgabíró a takácsi, acsádi, alsó- és felsőgörzsönyi és másutt lakó agiliseket nem tudta összeírni. Emiatt figyelmeztették őket, ha ellenszegülnek, a megyegyűlésre idézik őket. Az 1761. január 26-án tartott megyegyűlésen az összeírásnak ellenszegülő agiliseket személy szerint beidéztek a március 9-i

Veszprémben megtartandó törvényszékre, ahol ügyészi vádat emeltek ellenük. Az ellenszegülő agilisek személyükben bűnhődtek, 25 pálcára ítélték őket. A korifeusokat, az acsádi Kiss Mihályt és Szalay Istvánt, a tapolcafői Oszodi Jánost a vármegeye katonái elfogták és a vármegeye tömlöcébe zárták. Megkapták büntetésüket, a testi fenyítést, ami mindenki előtt világossá tette paraszti voltukat.²¹

A Hetesyek és az Újhelyiek példája

Ha egy Balaton-felvidéki agilis családnak, az alsóörsi Hetesyeknek a történetét aprólékosan fel dolgozzuk, akkor az derül ki belőle, hogy egy ilyen család történetét a homályos eredetű szabadság, a nemesség és a jobbágyság határmezsgyéjén való kalandozás, a szerencsésebb családtagoknak némi fondorlattal a nemesi rendbe való bejutása, más családtagoknak a jobbágyságba való lesüllyedése jellemzi.

A Somogy megyei Hetesen még Csizmazia néven élő család a földesúrtól nyert szabadon bocsátó levél (*manumissionalis*) birtokában érkezett Alsóörsre, ahol Csizmazia János feleségül vette nemes Virágh Orsolyát. A nemes leánnyal való házasság okozhatta azt, hogy Csizmazia János fiai már nemesemberekként szerepelnek a forrásokban. Anyjuk halála után felkérték a királytól a magvaszakadt Virágh Máté és János alsóörsi birtokát, amelybe 1702-ben beiktatták őket. Az 1711. és 1714. évi összeírásokban még nemesek, az 1730. évben viszont már a jobbágyok között találjuk őket, mert a nemességigazolások során nem tudták igazolni a nemességüket. Társadalmi lesüllyedésük világosan megmutatkozott a falubeliek előtt, hiszen állami adót (porciót) fizettek, azonkívül a bekvártélyozás is terhelte őket: egyik télen egy spanyol kapitányt kellett elszállásolniuk és tartaniuk.

Némi fondorlattal a család egyik tagjának sikerült visszakerülnie a nemesi rendbe, a másikkal nem, de ez a paraszti ág kihalt, így csak nemes Hetesyek maradtak Alsóörsön. A bőséges gyermekáldás következtében elszaporodtak a faluban, az 1845. évi nemesi összeírásban már 23 Hetesy szerepel. A Virágh, majd a Hetesy család telkén álló házak alkották Alsóörsön a Fő utca északi részét, amit Hetesy utcának neveztek. A 18. század elején a család még egy birtokperben volt kénytelen megvédeni a nemesi jószágot. Később a birtok-elaprózódást megakadályozandó földjeiket, szőlőiket szó szerint agilis módon („serényen”) gyarapították. A szőlőhegyen kiskövesdésűvé váltak, és 24

kapaalja szőlő után kaptak bortizedet, azonkívül 80 kapaalja nemesi jogú és 30 kapaalja adóköteles szőlővel is rendelkeztek.²²

Hasonló kalandos történet a balatonfüredi Újhelyieké, ami attól is érdekes, hogy Eötvös Károly nagyanyja Újhelyi lány volt.

Az Újhelyiek az 1626-ban kapott címerlevél birtokában a 18. század elejéig nemes emberekként éltek.

Újhelyi Mihály – 1659-ben kelt végrendelete szerint – apja, Újhelyi István halála után költözött Trencsénből a Nyitra megyei Felsővecsére. Vele lakott ekkor öccse, János is, aki katonának állt, majd onnan „kiváltzott” és Balatonfüredre nősült. 1649-ben feleségül vette nemes Somogyi Zsuzsannát, akinek a birtokán gazdálkodott. Két fia közül István 1711-ben már nem élt, Mihály viszont hosszú életű volt, 1754-ben halt meg.

Az 1711. évi adóösszeírásban (ekkor még a nemeseket is összeírták) Füreden Újhelyi Istvánné és Újhelyi Mihály szerepel. Az 1714. évi adóösszeírásban már csak Újhelyi Mihályt találjuk a nemesek között.

Az 1730 táján folyó nemességvizsgálatok során – Újhelyi Mihály és Újhelyi István árvái, János és György idejében – elvesztették a nemességüket és az adózók sorába süllyedtek. Ezt részben az okozta, hogy Zala megyében nem hirdették ki a nemességüket. A család később nem tudott határozott magyarázatot adni a történetekre. 1811-ben a nemességi perükben azt adták elő, hogy a tihanyi apát 1733-ben a királyi tábla előtt perbe fogta őket mint agiliseket, és a per után rajtuk maradt az agilisség, mivel az akkor már öreg és tehetetlen Mihály elmulasztotta a státusuk tisztázását.

Ennek következtében az Újhelyiek mint nemesek 8 évtizeden keresztül adózó sorban éltek Balatonfüreden. 1809. január 12-én pert indítottak a nemességük visszaszerzéséért. Veszprém vármegeye törvényszéke 1811. december 3-án hozott ítéletével visszaadta az Újhelyiek nemességét, s az ítéletet az uralkodó 1812. április 7-én a helytartónács útján helybenhagyta.²³

A szabad parasztság mint zsákutcás fejlődés (Kövesd)

Az agilisek lakta települések között különösen érdekes a ma Csopakhoz tartozó Kövesd esete. Erre a falura három kiskövesdésű (*donatariusok*) kapott új adományt, közülük az egyik egy veszprémi lakatosdinasztia tagjaként. A gyenge földesúri hatalommal a faluban élő, homályos eredetű agilisek 1724-

ben egyezséget kötöttek, 385 ezüstforintot fizettek azért, hogy birtokaikkal szabadon rendelkezhesse- nek. Az egyezséget a győri káptalanban bevallot- ták, s a bevallás (*fassio*) szó után ettől kezdve a kövesdi agiliseket a faluban *fassionariusoknak* nevezték. A három adománybirtokos tisztában le- hetett azzal, hogy a falu története fordulópontjához érkezett, azaz eladták őseik fél évezredes öröksé- gét, hiszen a pénz elosztására bevonultak a nemzet- ségi templomukba, a ma is álló, helyreállított kö- vesdi romtemplomba, amely a 19. században köz- ségi bikaistállóként funkcionált.²⁴

A kövesdi *fassionariusok* lehetőséget kaptak ar- ra, hogy címerlevelet szerezzenek maguknak a ki- rálytól, így – a kor szokásainak megfelelően – a ne- mesi rendbe való felemelkedéssel lezárják az ügyü- ket. Ezt azonban valószínűleg a magas költségek miatt elmulasztották megtenni, így 1848-ig szabad parasztként éltek életüket.

Kövesd falu településrendje, telekrendszere és az agilis családokban az öröklési rend a nemesi fal- vakéhoz hasonlóan alakult. A jobbágyfelszabadítás lényegében semmilyen változást nem hozott az éle- tükben, mivel csak szabad földbirtokkal rendelke- ztek, de a veszprémi káptalan földesurasága alá tar- tozó szőleik utáni dézsmaváltságot nekik is meg kellett fizetniük. Egy Balaton-felvidéki faluban te- hát nem nemesi státusú szabad parasztok éltek 1724 és 1848 között. Ez ritkaságnak számított az akkori Magyarországon, mivel a feudális társada- lomban vagy jobbágy volt valaki, vagy nemes. (A szabad hajdúkat is kollektív nemesítéssel illesztet- ték be a feudális társadalomba.) A feudális társada- lom kivételes esete a kövesdi, aminek az a szép- séghibája, hogy a szabad paraszti léthez a legfonto- sabb feltétel, a földbirtok jóformán teljesen hiány- zott. A falu határa olyan kicsike volt, hogy alig jutott szántóföld az agilis családoknak, így elsősor- ban szőlőbirtokukból, fuvarozásból, halászatból és az erdei haszonvételekből (pl. szömörce) él-tek.²⁵

Az agiliseknek mint kettős kötődésű rétegnek mégis volt hozadéka. Egyrészt egyénileg sikeresek lehettek, a társadalmi ranglétrán felemelkedhettek, akár a helyi hierarchia élére is, mint a füredi Darab család a 19–20. században. Másrészt Balatonfüre- den, Alsóörsön, Kövesden és még több Veszprém és Zala megyei településen működő önkormányza- tokban a nemesek, agilisek, jobbágyok mindenfajta rendi elkülönülés nélkül együtt éltek, és mindhá- rom rendű ember lehetett törvénybíró és esküdt is.

Azt lehetne mondani, hogy amit az agilisek elvesz- tettek a vámon, visszanyerték a réven.²⁶

Jegyzetek

- 1 Mályusz Elemér: Túróc megye kialakulása. Bp. 1922. 142. 3. jegyzet.
- 2 Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Bp. 1990. Első rész. 29. cím.
- 3 Szabó Béla: Az agilisek és évszázados küzdelmük Zala megyében az adómentességért. Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 132.
- 4 Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, 1947. 463, 465, 467.
- 5 Holub József: Az agilisek. Jogtörténeti Tanulmányok. IV. Bp. 1980. 116.
- 6 Werbőczy Első rész. 7. cím.
- 7 Werbőczy Első rész. 22. cím.
- 8 Holub 112. és 21. jegyzet.
- 9 Erdélyi László: A tihanyi apátság története. Bp. 1908. I. 85, 739–740.
- 10 Szabó Béla 135–136.
- 11 Csapok története. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1997. 176–192.
- 12 Degré Alajos: A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon. Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs, 1977. 55–73.
- 13 Az erre vonatkozó tanulmányok az Alsóörs, Csapok, Balatonfüred és Balatonarács, Berhida, Peremarton és Kiskovácsi települések történeti monográfiáiban olvashatók.
- 14 Szabó Béla 136–137.
- 15 Szabó Béla 132. „Az ugyanabban a faluban vagy egymás szomszédságában lakó kisnemesi lányok és a módosabb vagy szemrevalóbb jobbágyfiak között gyakori a házasságkötés.”
- 16 Az 1828. évi országos összeírás Zala megyére vonatkozó iratai megtalálhatóak a Magyar Országos Levéltárban és a Zala Megyei Levéltárban is.
- 17 Alsóörs története. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1996. 199.
- 18 Veszprém Megyei Levéltár. Tihanyi Apátság Levéltára. Úriszék. 1802. március 22. 14. pont.
- 19 Szabó Béla 137–143.
- 20 Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jkv. 37/1718. január 11. – Uo. 15/1718. október 28. – Uo. 2/1719. január 18. – Uo. 4/1719. május 11. – Uo. 5/1719. október 27. – Uo. 15/1732. május 19. – Uo. 12/1753. április 9. – 3/1753. november 20.
- 21 Uo. 14/1760. november 20. – Uo. 23/1760. december 20. – Uo. 16/1761. január 26. – Uo. 4/1761. június 30.
- 22 Alsóörs története 199–203. – Egy kapaalja akkora terület, amelyet egy ember egy nap alatt meg tud kapálni, Arácscon 200 négyszögöl.
- 23 VeML Nemességvizsgálati iratok. U. I. 1.
- 24 Csapok története 232–234.
- 25 Csapok története 241–246, 251–268, 273–301.
- 26 Lichtneckert András: Egyházközség – község – közbirtokosság – hegyközség. Füredi História. VIII. évf. (2008) 1. sz. 2–10.

Füredi agilisek az 1736. évi fegyverváltság-összeírásban

Agilis	Szántó föld (hold)	Rét (kaszás)	Szőlő (kapás)
Csók István	4 $\frac{1}{8}$	2	2
Horvát Mihály	4 $\frac{1}{4}$		
Kiss Ferenc	2		
Kiss Mihály	1		
Sebestyén Ferenc	4	2	5
Somogyi Mihály	1 $\frac{1}{4}$	1	
Szabó Mihály	3 $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	
Szabó Péter	8	1	2
Szúcs Mihály	7 $\frac{1}{2}$	2	2
Ujhely György	3 $\frac{1}{8}$	1	
Uyheli János	3	1	
Uyheli Mihály	8 $\frac{1}{8}$	3	6
Varga Ferenc			8
Végh Márton	3 $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	
Összesen: 14	52 $\frac{7}{8}$	14	25

TÓTH-BENCZE TAMÁS

A CÍMLAPON

RÁNZAY Ágoston, magyar királyi ezredes
(Budapest, 1882. március 16. – Budapest, 1939. július 11.)

Ránzay Frigyes és Schreiber Franciska gyermeke. Az első világháborúban az orosz fronton szolgált. 1918-ban fogságba esett, ahonnan megszökött és hazatért. 1919-ben a székely különítmény („hadosztály”) tagjaként a román fronton harcolt. Számos kitüntetést szerzett. 1928-ban saját kérésére nyugdíjazták. Balatonfüreden, az Iskola utcában építtetett családi házat, felesége Adrienne de Lamarre (1886 – 1977) – francia nevelőnő és nyelvtanár, később a balatonfüredi Vöröskereszt irányítója – volt, 1914-ben kötöttek házasságot. 1937 februárjától tagja volt a helyi Hitelszövetkezet igazgatótanácsának. A fővárosi Szent Rókus-kórházban hunyt el. 1939. július 13-án temették el, a balatonfüredi római katolikus temetőben. A róla készült fest-

mény a 30-as években készülhetett, Protiwinsky Ferenc, balatonfüredi festőművész munkája. A portrét a székesfehérvári Horváth Dezső és felesége Vuray Mária, aki Balatonfüreden született és a balatonfüredi Helytörténeti Egyesület tagja, ajándékozták a gyűjteménynek. A hölgyet Ránzayék – miután gyermekük nem született – sajátjukként szerették. Ránzayné halála után – Börzsei János plébános közvetítésével – ők vették magukhoz és őrizték meg a képet.

Forrás:

A balatonfüredi római katolikus plébánia hivatali anyakönyve A VIII. kerületi (József-város) halotti anyakönyv 1939/1349. folyószámú bejegyzése
Balatonfüred c. újság 1939. július 15., 3.p.
Zalavármegye ismertetője. – Sopron: 1935.